

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА И ПАНЧЕВО 1918-1929.

THE PEOPLE'S RADICAL PARTY AND PANČEVO 1918-1929.

МАЈДА СТАРЧЕВ, IV разред, Гимназија „Урош Предић“ Панчево, Регионални центар за таленте „Михајло Пупин“, Панчево

НИКОЛА КОНЕСКИ, мастер историчар, истраживач приправник на Институту за новију историју Србије, предавач и ментор у Регионалном центру за таленте „Михајло Пупин“, Панчево

РЕЗИМЕ: У овом научно-истраживачком раду потрудили смо се да прикажемо рад и развој Народне радикалне странке, њене утицаје на Панчево и његову околину, у периоду од 1918. до 1929. године. Како бисмо истражили делатност ове партије у Панчеву, морали смо добро истражити и њена шира деловања, пре свега у Србији и Краљевини СХС, а затим и у Војводини. Такође, анализирали смо њене сарадње са другим политичким партијама тога времена како бисмо могли да видимо како су странке међусобно једна на другу утицале. Циљ је био да прикажемо како је рад странке у изгледао у пракси, те смо то покушали да урадимо прикупљањем различитих врста извора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна радикална странка, Панчево, Краљевина СХС, политички сукоби и сарадње

ABSTRACT: In this scientific-research work, we tried to show the work and development of the People's Radical Party, its influence on Pančevo and its surroundings, in the period from 1918 to 1929. In order to investigate the activities of this party in Pancevo, we had to thoroughly investigate its wider activities, first of all in Serbia and the Kingdom of the Serbian People's Republic, and then in Vojvodina. Also, we analyzed its cooperation with other political parties of that time so that we could see how the parties influenced each other. The goal was to show how the work of the party looked like in practice, and we tried to do that by collecting different types of sources.

KEY WORDS: People's Radical Party, Pančevo, Kingdom of SHS, political cooperation and conflicts

УВОД

Тема овог научно-истраживачког рада била је Народна радикална странка у Панчеву, у периоду од 1918. до 1929. године, када је рад свим партијама у држави шестојануарском диктатуром и забрањен. Како бисмо што боље разумели а потом и објаснили тему, пре свега смо се посветили историјату Народне радикалне странке, њеном оснивању, али највише принципима на којима се њен рад заснивао, која су била њена начела и идеје. Циљ нам је био да након што у кратким цртама опишемо њен рад, истражимо да ли је у граду Панчеву партија имала исти, већи или мањи утицај него у остатку државе.

Пошто се бавимо периодом који започиње 1918. године, тј. завршетком Првог светског рата и прикључивања територије Војводине Србији, затим уласка Србије у Краљевину СХС, морали смо истражити и какав је утицај ова странка имала у Војводини, обзиром на то да је и Панчево њен део. Тада се постављају питања: *да ли постоји и која је разлика између Војвођанске радикалне странке и Радикалне странке са простора саме Србије са којом се спојила? Да ли је Панчево по политичким ставовима било сличније старој групи Војвођанских радикала којој је припадало раније, или ипак обновљеној и сада сједињеној Народној радикалној странци? Колики утицај је имала НРС а колики остале странке тог времена, које су биле најснажније и најзначајније партије? Ко су били истакнути радикали у Панчеву, како су се они истакли и каква су била њихова деловања?*

Потрудили смо се да на ова и још нека кључна питања дамо што комплетнији и потпунији одговор, пре свега тако што смо изворе за нашу тему тражили на различитим местима. Градска библиотека у Панчеву место је где смо поред релевантне литературе коју смо користили пронашли и штампу коју смо детаљно прегледали и анализирали. Део штампе такође пронашли смо и у Историјском архиву у Панчеву, у ком смо иначе прегледали неколико фондова, међутим за наше истраживање најзначајнији је био фонд Градског поглаварства¹, из ког смо анализирали све скупштинске записнике из периода који истражујемо и помоћу тога увидели неке битније тренутке, одлуке и дешавања у граду, пропраћена документацијом. Од литературе бисмо као најбитније истакли књигу Гордане Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза*², као и *Радикали у Војводини*, Слободана Бјелице³ који говоре о самој организацији странке и њеним активностима, са посебним освртом на Војводину. Штампана која нам је била од највећег значаја, због бољег разумевања и схватања теме, био је *Панчевац*, новине Демократске странке, као и наравно *Банатски радикал*, новине радикалне странке, које су излазиле у Панчеву, а на основу којих смо успели да схватимо највише како је у пракси изгледао рад ових странака. Из штампе смо прикупили доста информација о томе како је НРС сарађивала са осталим странкама, који су то сукоби и унутарпартијски сукоби постојали и како су решавани. О најзначајнијим радикалима највише сазнајемо из коришћене литературе, као и из једног интервјуа - наиме, разговор са прауном Петра Милорадовића, истакнутог панчевачког радикала, помогао нам је да употпунимо причу о њему, његовој породици и животу, пошто као и сама тема, ни личности којима смо се бавили нису значајно истражене и о њима смо теже могли да пронађемо литературу и изворе, а то је био разлог више за одабир управо ове теме.

¹ Историјски архив у Панчеву, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записници

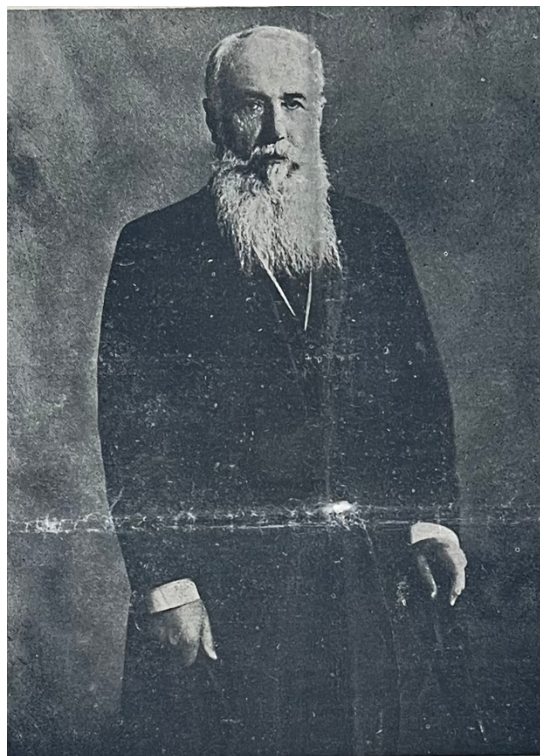
² Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза (О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929))*, ИНИС, Београд, 2002.

³ Slobodan Bjelica, *Radikali u Vojvodini*, zaduzbina Andrejevic, Beograd, 2004.

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Народна радикална странка основана је 1881. године, као прва политичка странка основана у Краљевини Србији, објављивањем свог Програма у листу *Самоуправа*. Наредне, 1882. године за председника Главног одбора изабран је Никола Пашић, а уз њега су као значајнији чланови били и оснивачи странке Аца Станојевић, Стојан Протић, Андра Николић, Пера Велимировић... Први политички програм странке створен је 1871. године а у њему је захтевана: промена устава, слобода штампе, једнаког окупљања и политичке акције, независност судства, реформа школства⁴ и локална самоуправа.⁵ Како се странка развија током времена, она највећи значај ипак придаје речима Николе Пашића и осталих првака, остаје окренута свом основном и првом Програму, те се не осврће толико на нове програмске ставове који настају.

По социјалном саставу НРС је пре свега била представник ситног и средњег грађанства, чиновништва, војске, сељаштва.⁶ Свакако, ово је прва странка која је мобилизовала сељачке масе и локалну интелигенцију у унутрашњости Србије, а све то обећањима о локалној самоуправи, слободи избора, смањењу пореза... Кнез Милан Обреновић је већ након оснивања странке схватио озбиљност Николе Пашића и још од тада на њега гледа као на противника.⁷ Након Тимочке буне и оптуживања радикала од стране краља Милана за изазивање овог догађаја, НРС ипак и поред великих унутрашњих сукоба и несугласица постиже договор са краљем и долази на власт 1887. године. Како истиче Слободан Јовановић, радикалска штампа је била веома оштра и агресивна у критици аутократског режима краља Милана.⁸ Остварује се и доношење Устава из 1888. године који у највећем делу испуњава захтеве које је у Програму поставила НРС. Након Мајског преврата 1903. године, радикали су образовали неколико влада, а и током Првог светског рата, под тешким околностима радикална странка са Пашићем на челу водила је Србију. Регент Александар Карађорђевић подржавао је странку, међутим ипак је био преосетљив на јак утицај партије, а посебно Николе Пашића, иако је Пашић до краја служио српском грађанству, без било каквог облика супротстављања династији. Радикална странка радила је на великосрпском уређењу, истицала је једнакост али не и јединство Срба, Хрвата и Словенаца. Уопштено, негирала је југословенску идеологију, а такву њену политику је помогла већина Срба Војвођана, чија се група радикала након рата спаја са остатком НРС, а која уједињење са самом Србијом схвата као остварење српске мисли о једној великој српској држави у смислу Душановог царства.⁹

Никола Пашић (Банатски радикал, 07.01.1925.)

⁴ Са акцентом на бесплатном, општем основном школовању

⁵ <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://srpskaenciklopedija.org/doku.php> (приступљено: 26.02.2024.)

⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*

⁷ Никола Моравчевић, *Роман о Пашићу*, Архипелаг, Београд, 2022, 77.

⁸ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд, 1926.

⁹ Миховил Томандл, *Аутобиографија*, Београд, Матица српска, Нови Сад, 2021, 306-307.

Панчево, као део Војводине налазило се под мањим или већим утицајем Војвођанске радикалне странке, због чега ћемо, пре него што се уско посветимо граду Панчеву и утицајима партије на његовој територији, објаснити како се партија развијала на ширем простору деловања тј. на простору Војводине. Попут свих осталих српских организација у Аустроугарској, РС у Војводини обуставила је свој рад током Првог светског рата, те из политичке пасивности излази у јесен 1918. године.¹⁰ Након рата и распада Аустроугарске, Срби у Јужној Угарској коначно добијају прилику да се уједине са остатком Србије. На Великој народној скупштини одржаној у Новом Саду 25. новембра 1918. године та одлука је коначно и донета. Једно од кључних постављених питања, пре одржавања Скупштине, било је да ли се Војводина са Србијом треба непосредно ујединити, преко Београда или ипак посредством Народног већа у Загребу. Јаша Томић, српски радикал са простора Војводине био је искључиво за уједињење са Србијом, а касније за заједнички улазак у нову државу, док су демократе имале сасвим другачији став и сматрали су да је идеално решење улазак Војводине у нову државу, посредством Народног већа у Загребу. Тада долази и до разилажења мишљења унутар саме Радикалне странке, Пашић је говорио да су Срби, Хрвати и Словенци „један троимен народ”, док је Томић тврдио да су у питању три различита, али слична народа. По Томићевом мишљењу, Југославија је идеја неких „занесених и неозбиљних” српских, хрватских и словеначких интелектуалаца, који не гледају у потпуности шта народ жели.¹¹

Загреб је, како се наводи, видно водио себичну политику, највише му је стало до хрватских националних питања и државних интереса, па тек онда до интереса Југославије. Јаша Томић је ово увидео и схватио да се онда и Срби морају тако понашати, те је своју политику окренуо према Србима на првом месту, а затим према Југославији. Томић је због оваквог поступања добијао разне увреде и био је окарактерисан као националиста и великосрбин, док Хрвати окупљени око Стјепана Радића¹² никада нису овако критиковани, већ су напротив, били и подржавани.¹³ Већ након рата и поновног почетка активног рада политичких партија, видимо изражене различитости између ставова водећих странака, тј. три странке које су и касније бројале највећи број гласова у новонасталој држави. Године 1919. званично се спајају група радикала из Војводине са остатком Радикалне странке Николе Пашића и тада Војвођански радикали престају да постоје, међутим они задржавају Средишњи одбор, а у Новом Саду формиран је и Извршни одбор, који је након годину дана укинут на захтев руководства НРС у Београду, јер је руководио самостално. Председник радикала у Војводини био је Жарко Миладиновић, а поред њега и Јаше Томића истакнути су били и Емил Гаврила и Славко Милетић. Између групе чланова странке у Војводини и оног дела странке у Србији од уједињења видела се разлика. Војвођански радикали били су апсолутни противници коалиције са Демократама, чак су говорили и о могућем распаду странке уколико не дође до раскида овог савеза. Увек су упућивали критике на рачун превласти Србијанаца у странци, а велики проблем била је и недисциплина која је међу њима владала, велике неслоге и расправе могле су странку скупо коштати. Након рата на простору Војводине радикале почињу да подржавају све богатији слојеви друштва, а академски образованих чланова било је мало, те је интелектуални слој представљало свештенство. Још од пре рата став радикала према цркви се не мења, увек су истицали своју приврженост православној вери и истицали су њен значај за српски народ током историје.¹⁴

¹⁰ <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://scindeks.ceon.rs/article.asp> (приступљено: 24.02.2024.)

¹¹ „Крајње је време да се разумемо”, *Панчевац*, 17.08.1919, 2.

¹² Вођа Хрватске републиканске сељачке странке

¹³ Vasilije Dj. Krestic, *Prisvajanje Vojvodine Srbiji*, Srpska akademija nauka I umestnosti, Beograd, 2019, 12-16.

¹⁴ S. Bjelica, *nav. delo*, 20-30.

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА У ПАНЧЕВУ НАКОН 1918. ГОДИНЕ

У Банату је НРС била подељена на два табора, први је био доњи (јужни) са центром у Панчеву, на који смо се ми фокусирали, а други горњи (северни), са центром у Бечкерекџу.¹⁵ На простору општине Панчево, како у градским срединама, тако и у аграрним заједницама најзаступљенија и најупадљивија била је Народна радикална странка и то током читавог периода којим смо се бавили, што ћемо касније видети и по резултатима избора у овој општини. У Панчеву је ова партија била у сталном и стабилном успону, посебно у српско-православним срединама, а тек 1927. долази до мањег пада овог вођства које у многим местима преузима Самостална демократска странка. Свештенство је деловало изузетно присутно у Панчеву на страни НРС. Још 1922. године за секретара је изабран Ђакон Богдан Разуменић, а активни радикал у граду и заменик среског кандидата био је свештеник Петар Максин. У Долову, месту у близини Панчева, странку је водио свештеник Паја Недељков, а у Гају прота Душан Николић. У мањим или већим српским аграрним заједницама проте, пароси и свештеници су најчешће руководили разним облицима партијског и ширег друштвеног окупљања. Ове активности сводиле су се на вођење зборова у црквеним двориштима, често након проповеди.¹⁶ С друге стране, чак су и сами црквени обреди били доста повезани са партијским животом, на овај или онај начин. Свештенство је поред своје уже професионалне и политичке делатности обављало и различите просветно-културне и друге друштвене активности, на првом месту пропагирање и организовање задруга.¹⁷ Панчево са околином било је једна од територија са највећом концентрацијом радикала, само је у месној управи странке било 60 угледних Панчеваца, док су бројна радикалска друштва постојала и у селима у општини Панчево.

Један од главних праваца привредне активности НРС било је овладавање системом водних задруга, не само у Банату већ и у целој Војводини, а Панчевци су посебно на овом аспекту имали успеха јер је панчевачки радикал Лазар Шуваковић био постављен за председника "Дунавско-тамишке водне задруге".¹⁸ Такође, Шуваковић био је уредник, а касније директор *Банатског радикала*, недељног листа радикалне странке који је излазио у Панчеву, а објављивао је како

Збор радикала у Панчеву (Панчевац, 19.10.1924.)

¹⁵ Исто, 18.

¹⁶ „Са збора радикалне странке у Панчеву”, Панчевац, 28.01.1923, 3.

¹⁷ Г. Јовић, *нав. дело*, 321-322.

¹⁸ Исто, 324.

политичка дешавања, ситуације и вести, тако и све оно остало што се дешава у граду, а значајно је за народ. Зборови радикала су одржавани у Панчеву изузетно често, а на њима поред самих радикала налазили су се и они који имају сасвим другачије ставове од њих.¹⁹ Неретко се дешавало у да су радикали збор одржавали само да би доказали осталима да могу да прикупе толико велик број људи, а као рекламе објављивани су велики плакати по Панчеву и околним местима, да би довели што већи број слушаоца на збор. Најављивали су понекад долазак Пашића и Протића како би заинтересовали народ да дође само да их види, а на крају се они не би појавили.²⁰ Већ почетком 1926. године долази до расцепа и свађа унутар партије, али су се тада још и локалне вође у Панчеву као и вође из Београда трудиле да то прикрију, решавали су проблеме²¹, а крајем године и након смрти вође Николе Пашића, долази до још озбиљнијих подела.

Један догађај потресао је читаву странку, а утицао је такође и на Панчево, самим тим што се изузетно одразио на цео Банат. Иако су Панчевци увек више били окренути Пашићу, Београду и централној линији деловања партије, 1922. године Стојан Протић, једна од водећих личности поред Н. Пашића, излази из странке, а са собом повлачи и велик број радикала из Баната, међу којима су се наравно нашли и они из Панчева. Овај сукоб заправо је био заснован на Уставном питању, питању које је било спор многих других међупартијских одлука, а сада је утицало и унутар саме Радикалне странке. Никола Пашић је био искључиво за примену Видовданског устава, док је Стојан Протић био противник и захтевао је његову ревизију, под аргументима да Устав није либералан, није постигнуто „народно задовољство”, да при његовом увођењу није обраћана пажња да у уједињеној држави „сем Срба живе и Хрвати, Словенци и други Словени као и националне мањине”. Са друге стране, Пашић је као најбитније сматрао да устав обезбеђује систем парламентарне демократије, што би најпоузданије гарантовало сузбијање краљеве самовоље.²² Оваквим ставовима Протић се више приближио размишљању демократа, а он 1923. године оснива Независну радикалну странку. Ипак, ова странка ускоро нестаје јер је С. Протић преминуо, а тада Пашић дозвољава свим радикалима који су пошли за Протићем да се врате у НРС²³, тако је странка поново очврсла и још више се у Јужном Банату везује за Пашића. У Панчеву се у августу 1923. године на седници проширеног сената јавља предлог, који износи панчевачки радикал Петар Милорадовић, да Никола П. Пашић буде изабран за почасног грађанина Панчева. Као разлог за то радикали наводе велике заслуге Н. Пашића, председника Министарског Савета, око уједињења и ослобођења Срба, Хрвата и Словенаца, те се овај

Збор радикала у Панчеву (Панчевац, 12.10.1924.)

¹⁹ „Радикални збор”, *Панчевац*, 04.05.1919, 2.

²⁰ „Радикалски збор у Панчеву”, *Панчевац*, 13.07.1919, 3.

²¹ „Хаос код радикала у Банату”, *Панчевац*, 21.02.1926, 3.

²² Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1826-књига друга*, Нова Европа, Београд, 1990, 595-596.

²³ S. Bjelica, *nav. delo*, 21-24.

предлог ставља на дневни ред ванредне скупштине. Члан Сената Петар Максин износи да неће ни да набраја познате велике заслуге г. Николе Пашића²⁴, тако да ми немамо увид у то на које тачно заслуге се мисли, сем на вођење добре политике када је у питању уједињење тј. стварање нове државе. О томе колико су грађани Панчева били окренути ка Пашићу, колико су га ценили, говори и сама додела ове дипломе, на којој је градоначелник др. Владимир Марган одржао говор, који је објављен и у *Банатском радикалу*, а у ком истиче заслуге Николе Пашића за културу, државу, веру, чување националног, као и саму повезаност између радикалског вође и народа.²⁵ Још један сличан говор одржан је на свечаној седници у јануару 1927. године, одржаној у помен Николи Пашићу који је преминуо децембра 1926. године, а на којој Лазар Шуваковић, члан проширеног Сената износи предлог да се почасном грађанину Николи Пашићу, тако значајној личности за државу, народ и историју подигне споменик у граду, што остали чланови поздрављају и тако настаје договор о финансирању једног оваквог споменика.²⁶ Међутим ова идеја никада није остварена и данас у Панчеву не постоји споменик посвећен Николи Пашићу.

ПОЛИТИЧКИ САРАДНИЦИ ИЛИ ПРОТИВНИЦИ?

Како на територији Војводине, тако и на територији Јужног Баната па и Панчева и његове околине, највећи утицај и значај током периода којим се бавимо је, поред НРС имала Демократска странка. Ова две партије у неким периодима су сарађивале, а у неким сасвим другачије од тога, биле су апсолутни противник једна другој. Како бисмо боље приближили, представили рад Народне радикалне странке и објаснили како је у пракси изгледало њено деловање у Панчеву, морали смо објаснити и рад, развој и деловање Демократске странке као њој, слободно можемо рећи, једнаке по снази. Најреалнију слику међусобних расправа, разилажења мишљења и ставова ове две партије могли смо да видимо преко штампе. Са једне стране постојао је *Банатски радикал*, а са друге стране *Панчевац*, недељни лист Демократске странке, у ком као и код радикалских новина, поред дешавања са политичке сцене можемо видети и дешавања из града.

Значајније демократе у Панчеву били су Душан Бошковић, власник листа *Панчевац*, и Миховил Томандл, уредник истог. Они, а посебно Томандл, говоре о непријатностима које су у контактима са радикалима доживљавали. Одлазећи у поједина места у околини Панчева, демократе су као и радикали држали зборове, међутим током тих зборова демократе су често наилазиле на отпор радикала који је знао бити и доста опасан. Најблажи облик заустављања противничког збора био је једноставно недозвољавање демократама да одрже говор.²⁷ Поред тога, догађало се да на њих насрну радикали са ножевима или неким другачијим оштрим предметима, бичевима и сл. Сасвим уобичајене биле су туче између чланова ове две странке, а једна од таквих десила се у Дебељачи, месту у близини Панчева 24. марта 1923. године, када се прво одржао демократски збор, затим се десила туча са радикалима, па су радикали у знатно мањем броју окупљених кренули са својим збором.²⁸ Ове туче знале су бити и доста озбиљне, завршавале су се често са поломљеним костима или тежим повредама. Такође, увреде, вика и псовке које су једни другима упућивали нису били ништа ново и изненађујуће.²⁹ На редовним годишњим скупштинама на којима је градоначелник подносио извештај за прошлу и буџет за идућу годину, Томандл је увек користио прилику да се са радикалима политички обрачуна, а то је наравно у радикалским редовима изазивало велико незадовољство. Приликом читања текста на седници проширеног

²⁴ ИАП, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записник из 1923. године

²⁵ ИАП, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записник из 1924. године

²⁶ ИАП, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записник из 1927. године

²⁷ „Један радикалски професор”, *Панчевац*, 16.05.1920, 1.

²⁸ „Предизбори”, *Панчевац*, 15.04.1923, 1.

²⁹ М. Томандл, *нав. дело*, 308-311.

Сената о томе како је Краљевска влада под председништвом Љубомира Давидовића³⁰ разрешена и како је успостављена нова Влада под председништвом Николе Пашића, Миховил Томандл је дао неколико неумесних коментара, због чега је касније био и опоменут.³¹ Уочљиво је и то да су ове расправе и непријатности биле чешће у периодима ближим изборима, иако су од 1921. до 1922. године Демократска и Народна радикална странка биле у коалицији.³² Ова коалиција међутим, уопште није била добро прихваћена, посебно на територији Војводине и радикали су јој само чекали крај, па зато понашање чланова и једне и друге странке уопште није личило на сарадњу ни пре, а ни након распада коалиције. Говори се и да политичке борбе никада нису биле веће него у периоду оснивања нове државе, а да политичке странке никада нису биле нервозније.³³ Чести наслови у *Панчевцу* били су: *Радикалске бруке*; *Радикалска насиља*; *Смицалице радикала*; *Радикалске клевете*... Такође, преко новина могу се пратити увреде и расправе ове две завађене стране, где уредници увек одговарају на оно чиме су у претходном броју противничких новина изазвани. Свака прилика да се осуде радикали била је искоришћена, њихове акције и делатности описиване су као смешне и жалосне,³⁴ а сваки расцеп унутар НРС такође је био објављен.³⁵ Ништа другачији нису били ни наслови *Банатског радикала*, демократе су називане највећим издајником српског народа, а Демократска, као и свака друга странка увек је стављана испод Радикалне, најчешће кроз карикатуре и различите ироничне текстове.³⁶

Светозар Прибићевић, једна од битнијих личности Демократске странке 1924. године у Београду излази из партије и тада је, са још 14 чланова основао Самосталну демократску странку. Као главни разлог овог издвајања наводи се неслога око ступања у коалицију, са једне стране са радикалима, или са друге стране са СЈС, ХРСС и ЈМО, што је Прибићевић желео.³⁷ Ова новооснована партија одмах ступа у коалицију са НРС, а у Панчеву једину већу разлику доноси појава новог недељног листа *Народне слоге*, који су основали Миховил Томандл и Љубомир Давидовић као нови демократски лист, а разлог за то био је оцепљење Душана Бошковића, чији је *Панчевац* био, те и он сада прелази на страну Самосталних демократа.³⁸

Када је на седници проширеног Сената 1923. године Петар Милорадовић предложио Николу Пашића за титулу почасног грађанина Панчева, демократе нису остале равнодушне. Како би смањили овако велику вест значајну за Панчева, чланови Демократске странке одмах су пронашли личност која је ову титулу такође заслужила. Као некога ко је изузетно значајан за сам град они бирају Ђорђа Вајферта, а за разлику од радикала који су Пашићеве заслуге само уопштено навели, демократе за Вајферта набрајају све заиста бројне заслуге како за Панчево, тако и за државу. Овај политички трик који је Демократска странка искористила испоставио се као веома успешан, њихов циљ је остварен а Ђорђе Вајферт, који битно је нагласити, није био демократа, ове године уз Николу Пашића постаје почасни грађанин Панчева.³⁹

³⁰ Вођа Демократске странке

³¹ ИАП, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записник из 1924. године

³² В. Казимировић, *нав. дело*, 571.

³³ „Демократизам и радикализам”, *Панчевац*, 14.09.1919, 1.

³⁴ „Барнумски збор”, *Панчевац*, 08.05.1921, 2.

³⁵ „Политичка ситуација-радикали у Војводини”, *Панчевац*, 11.09.1921, 2.

³⁶ Банатски радикал, 1924-1927.

³⁷ „Блок или коалиција”, *Панчевац*, 30.03.1924, 1.

³⁸ М. Томандл, *нав. дело*, 320-322.

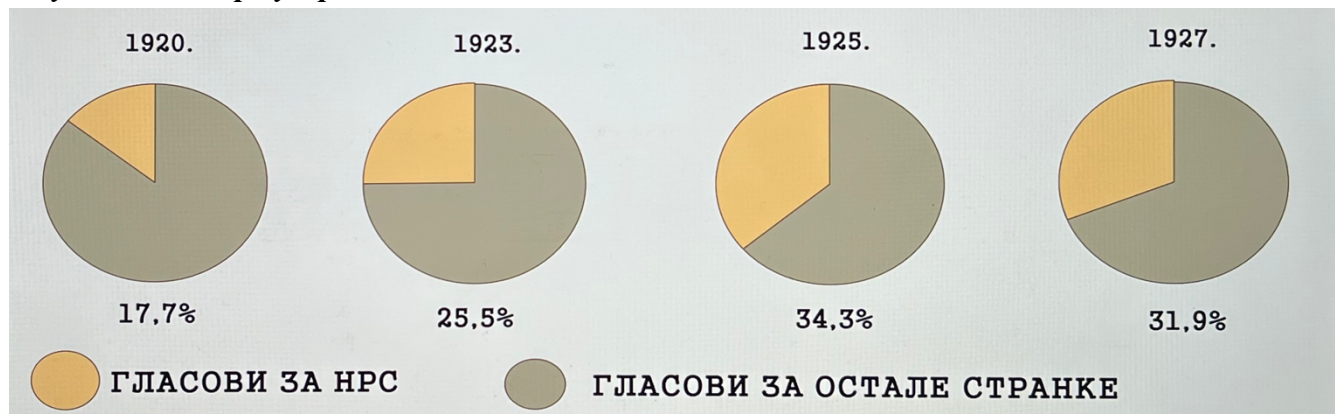
³⁹ ИАП, Ф.90-Градско поглаварство, Скупштински записник из 1923. године

ИЗБОРИ

Када је реч о предизборним кампањама радикала, зборови су одржавани у периоду када се избори ближе, у сваком месту у ком су за то биле остварене могућности. Већ 1920, једине године када НРС није освојила изборе, виде се трагови агресивности и неке врсте манипулација на зборовима радикала. Супарници су се жалили да радикали у предизборну кампању уводе династију, обмањујући народ да је краљ Петар радикал и да ко гласа против радикала гласа и против краља.⁴⁰ Како у Војводини, тако и у Панчеву и његовој околини, ове радикалске кампање биле су веома изражене⁴¹, те је 1920. године након избора НРС у Панчеву добила 53,8%⁴² гласова. Ипак, као што је напоменуто, ове године НРС на државном нивоу не узима највећи број гласова, већ побеђује Демократска странка са 19,8% гласова, док су радикали на другом месту са 17,7%.⁴³ У изборном прогласу 1923. године НРС себе представља као чувара Видовданског устава и наводи да је разлог разилажења са Демократском странком управо различит поглед на Устав. Радикали су инсистирали да се Устав из 1921. званично уведе у живот, дозвољавајући да она решења која нису адекватна, буду у унапред прецизираном поступку замењена.⁴⁴ Оно што је још битно напоменути ради добијања праве слике о изборним резултатима јесте да висок проценат бирача уопште није гласао. Највиши број уздржаних забележен је иначе у Србији и износи 43,7%.⁴⁵

На изборима који су организовани након распуштања Парламента 1923. године, српске политичке партије добијају 52,6% гласова бирача, што је процентуално превазилазило присуство становништва српске националности. НРС је овога пута на нивоу читаве државе добила највећи број гласова, и то 25,5%, а у Панчеву је 38,8%⁴⁶, такође више од свих осталих странака. Иначе, предизборна кампања радикала у овој години заснивала се на основу подељености странке на Пашића и Протића, који су истакли и засебне листе. Обе групације радиле су на томе да придобију гласове националних мањина, које су први пут имале право гласа у Краљевини СХС.⁴⁷ Након ових избора радикале почиње да брине чињеница да је Стјепан Радић успео да окупи све Хрвате око

Резултати избора у Краљевини СХС

⁴⁰ Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига III-Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 116-133.

⁴¹ S. Vjelica, *nav. delo*, 25-28.

⁴² *Панчевац*, 05. децембар 1920.-изборни резултат округа Панчево-Бела Црква

⁴³ „Изборни резултат округа Панчево-Бела Црква”, *Панчевац*, 05.12.1920, 1.

⁴⁴ Љ. Димић, *нав. дело*, 118.

⁴⁵ В. Казимировић, *нав. дело*, 570.

⁴⁶ „Изборни резултат округа Панчево-Бела Црква”, *Панчевац*, 25.03.1923, 2.

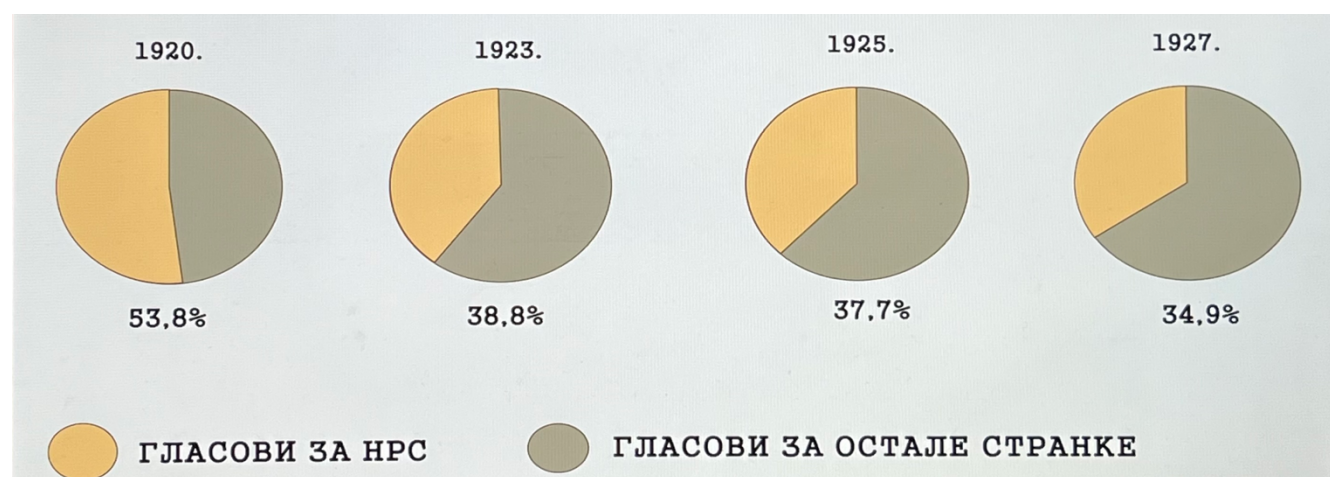
⁴⁷ S. Vjelica, *nav. delo*, 22.

једне странке која им сада постаје све већи противник, те сматрају да би и Срби требали бити спојени у једну групу. Међутим, велики део интелектуалног дела партије сматрао је да је тактика која би у том случају морала бити спроведена, тј. тактика „ломљења демократа” сасвим погрешна.

На парламентарне изборе који су организовани након распуштања Народне скупштине 1925. године, излази 45 странака. Српске странке овога пута излазе подељене на два блока која су се супротставила један другоме. Радикали су заједно са Самосталном демократском странком изашли под коалицијом „Национални блок”, а на крају добијају 24 мандата у Војводини⁴⁸ и наравно остају на власти и на нивоу државе са 34,3% гласова, док у Панчеву поново имају убедљиво најбољи резултат, 37,7%⁴⁹ гласова. Међутим, терор који је изводила мањинска радикалска влада свакако је пресудно утицао на резултате избора. Током предизборних кампања дешавала се злоупотреба, прогони оних који су неподобни, проливање крви и различите врсте насиља као и бескомпромисна пропаганда, све то зарад што бољих резултата на изборима. У својим новинама радикали заиста истичу важност гласања за њихову партију, са омаловажавањем осталих кроз разна погрдна имена, стихове и карикатуре.⁵⁰

У ово време креће да долази до све већег распадања унутар српских политичких партија, а у НРС дешавају се велика раслојавања. Некада јединствена партија која се залагала за чување државног поретка и заштитника централистичког уређења, сада је почела да се распада на групе радикала окупљене око Н. Пашића и А. Станојевића, и око Љ. Јовановића и В. Вукићевића. Смрт Николе Пашића донела је крај једне епохе Народне радикалне странке, а унутарпартијска превирања која су се у то време догађала, готово су запретила расцепом странке.

За разлику од свих избора одржаних претходних година на којима су се странке груписале у блокове, 1927. године долази до великих расцепа унутар странака, посебно када је у питању НРС и подела на више изборних листи, што ипак није довело до губитка радикалне странке, већ су они са чак 31,9% гласова у држави и 34,9%⁵¹ у самом Панчеву, поново на оба поља однели највећи број гласова бирача.

Резултати избора у општини Панчево

⁴⁸ Исто, 25.

⁴⁹ „Изборни резултат округа Панчево-Бела Црква”, *Панчевац*, 15.02.1925, 3.

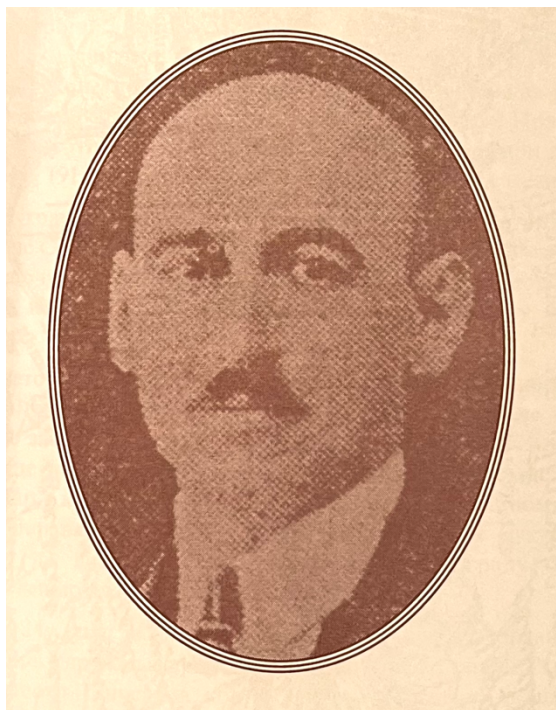
⁵⁰ *Банатски радикал*, 1924-1927.

⁵¹ „Изборни резултат за Јужни Банат”, *Банатски радикал*, 30.01.1927, 2.

ИСТАКНУТИ РАДИКАЛИ У ПАНЧЕВУ

Поред Лазара Шуваковића и Петра Милорадовића, које смо издвојили као две личности које су од великог значаја за град Панчево уопште, као и за НРС, Панчево је имало још доста њих који су били посвећени раду странке и допринели њеном развоју и побољшању. Као неке од најзначајнијих издвојили бисмо Светозара Биркина, Миту Мушицког, Светозара Станковића, Николу Бешлића, Радована Лозовића и Милана А. Костића.

Лазар Шуваковић рођен је у Чортановцима 1889. године, а преминуо је са само 45 година, у Панчеву. Ипак његов живот био је испуњен и успешан у више аспеката. Завршио је гимназију у Сремским Карловцима, а касније студирао физику и математику. По почетку Првог светског рата мобилисан је у Аустроугарску војску и послат на руски фронт. Ни не сачекавши да уђу у борбу, Шуваковић и његов пријатељ Илија Марковић предали су руској команди фронта у Галицији комплетну пешадијску чету. Ово им је донело смртну казну аустројског војног суда, али Руси су целу флоту са официрима Марковићем и Шуваковићем отпустили у Сибир. Након што је Лазар послао писмо Посланству Краљевине Србије у Москви, Указом руског цара 1915. године сви су послати у назад у Србију. По повратку у Србију, Шуваковић добија задужења која уредно извршава све до повлачења према Албанији. Са војском пролази албанску голготу, а након доласка на Крф он добија наредбу да отпутује у Ајачи, где добија нови посао – васпитач и професор деце која су се сакупила дуж путева страдања. На Корзици се ускоро свуда могла чути српска реч и песма. Године 1916. Шуваковић је премештен у Енглеску, најпре у Кембриџ а касније у Лондон и Лидс. Предавао је математику, физику и фискултуру, према којој је увек имао склоности. Од стрица који је живео у Америци Лазар тражи помоћ, финансијску помоћ од свих Срба који могу да помогну са тог краја света. Помоћ је и слата, те су многи питомци Лазара Шуваковића студије наставили у Енглеској. Годину дана након завршетка рата, он се враћа у Србију, где сада постаје професор у панчевачкој Гимназији. Уз др Миховила Томандла и др Борисава Јанкулова, само је

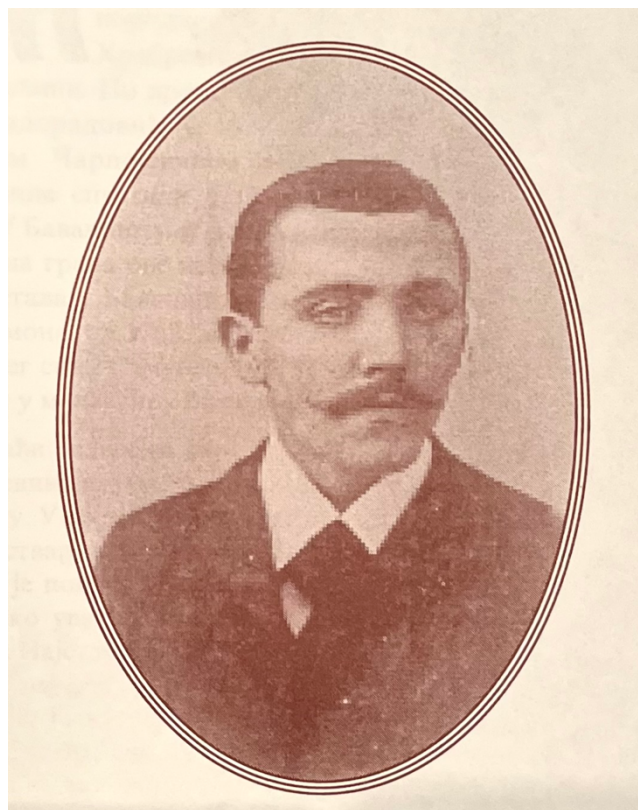
Лазар Шуваковић (М. Дракшан, нав. дело)

још Лазар Шуваковић имао универзитетску диплому. Био је веома млад и у то време свега пар година старији од неких својих ђака. Током живота био је окренут својој домовини, знању и очувању националног, а након неког времена живота у Панчеву он постаје члан Народне радикалне странке, где се са „напреднијом” групом радикала из Панчева окупља око *Банатског радикала*, новог листа у граду, чији постаје и директор. Убрзо, Шуваковић постаје и председник ОО НРС-а, а касније ће бити и члан ГО НРС-а.⁵² Након што се овако брзо и изузетно истакао, Никола Пашић га је 1925. године поставио на место државног подсекретара у Министарству пољопривреде, а био је и председник Дунавско-тамишке водне задруге, што је био значајан успех. Ове године такође постаје и народни посланик. Важно је нагласити да је поред свих ових активности Шуваковић био и председник Панчевачког спортског клуба, који је захваљујући његовом залагању добио и атлетски клуб. Са само 37 година, 1926. он постаје градоначелник Панчева, а познато је и да је Лазар био

⁵² Г. Јовић, *нав. дело*, 324.

веома цењен и поштован од стране грађана, а то се и осетило након ране смрти Лазара Шуваковића, 1834. године, када је ковчег са његовим телом чак био изложен у сали Градске куће како би му грађани изразили своје дубоко поштовање.⁵³

Петар Милорадовић рођен је 1871. године и код оца је у чизмашкој радионици научио занат, а временом је почео да се богати и да своје богатство улаже у имања, куће и земљиште у Панчеву и његовој околини.⁵⁴ Тако постаје велики панчевачки поседник, улази у цењеније слојеве друштва, почиње да сарађује у *Невену* Јована Јовановића Змаја, а са Јашом Томићем у Руми је оснива *Друштво за издавање српских новина у Војводини*. Петар је био угледан Србин, православцац и русофил, налазио се у првим редовима борбе за одбрану српског имена, вере и језика. У ово време он постаје члан Радикалне странке Јаше Томића и Лазара Ничића, а временом доспева у њене прве редове. Финансијски помаже многа догађања у граду Панчеву, купује земљу у Фередину од богатих власника других националности коју касније продаје српским породицама како би повећао њихово учешће у власништву земље у Банату.⁵⁵ У оваквом деловању Петра Милорадовића запажа се његова изражена борба за национално, што свакако и јесте једна од основних идеологија Народне радикалне странке, међутим управо због оваквих националних подвига Петар је често био на мети мађарске полиције, те је по почетку рата 1914. године он интерниран у Арад, одакле је након четири месеца пуштен. Након рата постаје члан одбора који је основао тадашњи градоначелник Панчева Игњат Рада, а који за циљ има да штити Панчево од могуће анархије. Након што је учествовао као ослободилац Панчева 08. новембра 1918, Петар је изабран за посланика Народне скупштине, те се тако нашао и на местима расправе о неким битнијим државним питањима.⁵⁶ Био је најутицајнији радикал у граду и околини у годинама након рата, као председник МО НРС-а и ОО НРС-а.⁵⁷ Ускоро отвара и филијалу Српске банке и постаје њен председник. Милорадовић је сарађивао са Пашићем, а чак му је позајмљивао и новац како Краљевска влада не би остала без плате. Економска криза која је захватила читав свет такође се осетила и у Панчеву, српска банка са дирекцијом у Загребу пала је у стечај, а исто се догодило и у Панчеву. Сви вредносни папири и акције које је Петар раније откупио постали су безвредни и након овог великог удара и губитка за целу породицу, Милорадовићи почињу да се труде да обештете све мале акционаре којих је у њиховој банци било највише, што ће трајати све до 1940, три године након Петрове смрти када је породица вратила све дугове.

Петар Милорадовић (М. Дракшан, нав. дело)

⁵³ М. Дракшан, *нав. дело*, 157-160.

⁵⁴ Интервју са Неном Милорадовићем, праунуком Петра Милорадовића, Панчево, 03.03.2024.

⁵⁵ Марко Дракшан, *Панчево у мом срцу*, књижара „Прота Васа”, Панчево, 2004, 31-45.

⁵⁶ ИАП, 90-Скупштински записник из 1919. године

⁵⁷ Г. Јовић, *нав. дело*, 323.

ЗАКЉУЧАК

Народна радикална странка на челу са Николом Пашићем била је пре свега окренута Србији, српству и чувању националног. Због великог утицаја какав је имала у држави, као и њен вођа, странка је у краљевим очима одувек представљала неку врсту опасности. У неким моментима Пашић је имао и много више утицаја и политичке снаге у рукама него што би то било ком краљу одговарало. У новој Краљевини СХС, НРС је истицала једнакост али не толико и јединство Срба, Хрвата и Словенаца, а према ставу ове партије у нову државу је било боље ући са што већим опрезом. Посебно су овакве ставове изражавали радикали са простора Војводине.

Након присједињавања Војводине Србији, а затим и уједињења две групе радикала видимо један општи успех странке, посебно након 1920. године. Иако се налази у Војводини, Панчево је више било окренуто Београду, централној линији деловања и Пашићу, није се толико уклапало у остале Војвођанске радикалске кругове, већ се ипак између њих видела разлика. Та разлика у почетку доста је била изражена кроз коалицију са Демократском странком, јер су радикали са простора Војводине били изузетно против ње, што су на више начина, чак и агресивно показивали. Сарадња између ове две странке се у Панчеву једва и могла приметити јер се у пракси демократе и радикали никако нису слагали. Расправе и увреде које су једни другима упућивали најбоље се могу видети и пратити кроз *Банатски радикал* и *Панчевац*, новине ових партија које су излазиле у Панчеву. Вређања али и физички обрачуни били су веома честа појава између чланова ове две странке, а највећа идеолошка разлика између њих била је, са једне стране подржавање Југославије и уласка у Краљевину СХС од стране Демократа, а са друге стране чување и одбрана свега српског, као основна идеја НРС, а са великим опрезом улазак у нову државу. На изборима је НРС у Панчеву сваки пут успела да добије највећи број гласова, мада како из литературе сазнајемо, углавном коришћењем различитих врста манипулације над народом. Како је било у Панчеву тако је било и у држави, агресивност радикала опште је позната чињеница, а њихова странка само на изборима 1920. године није освојила гласове, већ је тада један мандат више добила Демократска странка.

У читавом Јужном Банату, па и у Панчеву углавном преовладава НРС, те су и у Панчеву бројни радикали били веома утицајни, како на локалном нивоу, тако понекад и за читаву државу. Лазар Шуваковић који након Првог светског рата долази у Панчево, био је веома посвећен свом послу, када је био професор а и касније као градоначелник. Борио се за образовање и за српство, а током свог, нажалост кратког живота, учинио је доста за Панчево, због чега су га људи изузетно ценили. Поред њега, издвојили смо Петра Милорадовића, такође једну битну личност за град, пре свега зато што је он својим добротворним финансијама успео да поклони и донира оно што је народу фалило. Такође је бранио национално и био на страни свог народа, што и јесте један од основних циљева Народне радикалне странке. Још нешто што смо истакли као битно, било је учешће свештенства у политичком раду партије. Њихове делатности и труд у странци биле су веома значајне, а тако су и запамћене.

ЗАХВАЛНОСТ

Захвалила бих се свом ментору Николи Конеском, као и свим радницима у Градској библиотеци и Историјском архиву у Панчеву на свој пруженој помоћи без које овај рад и истраживање не би било комплетно. Такође, веома се захваљујем Нени Милорадовић, прауници Петра Милорадовића на разговору, без ког истраживање о породици Милорадовић не би било исто.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ЛИТЕРАТУРА

- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*.
- Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1826-књига друга*, Нова Европа, Београд, 1990.
- Vasilije Dj. Krestic, *Prisvajanje Vojvodine Srbiji*, Srpska akademija nauka I umestnosti, Beograd, 2019.
- Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза (О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1929))*, ИНИС, Београд, 2002.
- Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига III-Србија у Југославији*, САНУ, Нови Сад, 116-133.
- Марко Дракшан, *Панчево у мом срцу*, књижара „Прота Васа”, Панчево, 2004.
- Миховил Томандл, *Аутобиографија*, Београд, Матица српска, Нови Сад, 2021.
- Никола Моравчевић, *Роман о Пашићу*, Архипелаг, Београд, 2022.
- Slobodan Vjelica, *Radikali u Vojvodini*, zaduzbina Andrejevic, Beograd, 2004.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Издавачка књижара Геце Кона, Београд, 1926.

ИЗВОРИ

Електронски извори

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://srpskaenciklopedija.org/doku.php> (приступљено: 26.02.2024.)

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://scindeks.ceon.rs/article.asp> (приступљено: 24.02.2024.)

Архивска грађа

-Ф.90, Градско поглаварство (1919-1929)

Штампа

-*Панчевац* (1919-1929)

-*Банатски радикал* (1924-1927)

Усмени извори

-интервју са Неном Милорадовић, праунуком Петра Милорадовића, Панчево, 03.03.2024.

СКРАЋЕНИЦЕ

НРС – Народна радикална странка

ХРСС – Хрватска републиканска сељачка странка

СЉС – Словенска људска странка

ЈМО – Југословенска муслиманска организација

ГО – градски одбор

ОО – обласни одбор

Краљевина СХС- Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца